

УДК 130.3 [32:577, 5]

В.В. ПАШКОВ

ІДЕОЛОГІЯ СУЧАСНОЇ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ

Пашков Володимир Васильович – кандидат філософських наук, доцент, ректор Запорізької академії післядипломної педагогічної освіти

У статті розкривається ідеологія цивілізаційно-глобалістського підходу, як основа розвитку сучасної післядипломної педагогічної освіти.

Ключові слова: цивілізація, глобалізація, ідеологія, освіта, інформатизація.

В статье раскрывается идеология цивилизационно-глобалистского подхода, как основа развития последипломного педагогического образования.

Ключевые слова: цивилизация, глобализация, идеология, образование, информатизация.

The article reviews ideology of civilization, globalization approach, as basis of development of postgraduate pedagogical education.

Key words: civilization, globalization, education, informatization.

© В.В. Пашков, 2012

Постановка проблеми. У сучасній науковій літературі проблеми освіти все частіше розглядаються в контексті глобальних проблем розвитку людства, причому принцип розвитку висувається як універсальна цінність макрорегулювання всіх рівнів (регіонального, національного, глобального), як принцип, що не допускає в якості ідеалу якийсь кінцевий стан еволюції суспільства (типу комунізму або капіталізму). Автори цих концепцій виходять із того, що базовим процесом життєдіяльності глобального соціуму є процес формування людей з певною системою життєвих цінностей, що саме повною і системністю підготовки людини визначається доцільність і культуровідповідність її діяльності в особистісному, суспільно-політичному й соціально-виробничому просторах, діяльності, яка не порушує, а зміцнює інтереси глобального соціуму. У цих умовах освіта повинна бути комплексною, яка забезпечує людині максимальну волю при виборі системи цінностей і напрямків діяльності, при визначенні її особистісної, громадянської й соціальної позиції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема ідеології сучасної безперервної освіти розглядалась як вітчизняними авторами, так і закордонними дослідниками, а саме: В. Андрущенко, В. Савельєв, В. Кремень, В. Огнев'юк, І Утюж, Л.Скворцов, В. Шаповалов, А. Дриккер, Е. Тоффлер та ін.

Мета дослідження. Розгляд ідеології сучасної безперервної освіти, яку ми називаємо ще глобалістсько - цивілізаційним підходом або метаосвітою. Вона являє собою складну структуру, яка включає професійну самосвідомість науки, філософські (методологічні), онтологічні, культурологічні й інші аспекти освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спрощене розуміння ідеології як насадженої, пануючої ідеї, за допомогою якої можна маніпулювати свідомістю, пішло в минуле. Процеси глобаліза-

ції, інформаційна криза, яка виникла на їх основі, пов'язана із зростанням надлишкової інформації, викликали необхідність формування соціокультурних орієнтирів, своєрідних цивілізаційних кодів, соціальної спрямованості на всіх рівнях суспільної свідомості: особистісному, місцевому, регіональному, цивілізаційному (Україна як країна - цивілізація) і планетному (глобальному). Такі глобально-цивілізаційні орієнтації і є ідеологічними.

Ідеологія сучасної освіти починає формуватися в якості багатоаспектної, міждисциплінарної концепції метаосвіти. Розглянемо соціально-філософський, науковий і культурологічний аспекти проблеми, які в синтезі своєму представляють глобалістсько - цивілізаційну ідеологію сучасної освіти.

Соціальна філософія трактує метаосвіту (від грецьк. meta – між, після, через) в якості переходу від соціального знання до соціальної самосвідомості як передповідінової структури, від узагальненого сприйняття картини світу - до картини життя, до розуміння Людиною свого місця й своєї справжньої ролі в Суспільстві й Природі. Стратегія метаосвіти виходить із «ідеалу народу, що вчиться», сформульованого В. І. Вернадським, відбиває такі риси української цивілізації, як «великий простір» і «великий час» (за М. М. Бахтінін), ґрунтується на приматові довгострокових стратегій освітньої політики, спрямованої на формування цивілізаційної української ідентичності й культури самосвідомості. Україна як країна - цивілізація зробить свій внесок у геополітичний сценарій розвитку світу тільки як «Освічена Україна», як держава на базі освіченого суспільства.

Погляд на світ, в якому природа уявляється як об'єкт споживання, а отже - як предмет руйнування, поставив людство перед загрозою катастрофи. Така картина світу в метаосвіті витісняється картиною життя. У ній людина розглядає питання: як організувати безпеку того місця, в якому

тільки й є можливим її існування, зберегти якусь ціле, частиною якого вона є. Автор ідеї метаосвіти у вітчизняній філософії Л. В. Скворцов вважає, що вона входить в інформаційну культуру, поряд з відеорядом і інформаційною інфраструктурою, забезпечує перехід від картини світу до картини життя. Він пише: «Для картини життя, на відміну від картини світу, характерні два принципові моменти: прагнення до одержання всіх необхідних знань, умов збереження життя й організації історичної практики, відповідно до цих знань; друге - розгляд дійсності в образах віртуальної реальності й визначення в такий спосіб реальних наслідків діяльності людини тут і тепер, у даній історичній ситуації» [1, с. 231]. Із цього погляду метаосвіту як структуру - процес слід визначити в якості процесу оволодіння картиною життя.

Зміст метаосвіти (як структури - стану) можна визначити, лише зіставивши його із суспільним інститутом Учитель і зі змістом сучасної освіти. З найдавніших часів інститут Учитель був закладений як форма передачі професійного й іншого досвіду (знання) і форма передачі морального досвіду (самосвідомість). Але найголовніше, що дав людині синтез знання й самосвідомості в ті часи, - він забезпечив створення зовсім нової форми Пам'яті. Інтелект виявився здатним створити цивілізацію тільки в сполученні зі специфічною людською Пам'яттю. Сучасна освіта, розвиваючи функції інституту Вчитель, веде підготовку людини до тих видів діяльності, які необхідні суспільству на даному етапі.

Російські дослідники висувають гіпотезу про те, що в ході сучасної інформаційної революції, яка синтезує моральний і професійний досвід людства, створюється принципово нова форма пам'яті - Синтезна Інформаційна Пам'ять (СІП), яка об'єднує інформаційні і інтелектуальні ресурси, на її підставі формується розуміння людиною свого місця й своєї справжньої ролі у світі, в якому вона живе, створюється Глобальна база знань, загальний і асоційований інтелект Планети як продуктивна й моральна сила суспільства [2].

Синтезна Інформаційна Пам'ять почала утворюватися в результаті четвертої інформаційної революції в 70-х роках ХХ століття, яка призвела до появи інформаційного суспільства [3]. У структуру СІП, на наш погляд, входять: 1) культура соціальної самосвідомості, де культура виступає як регламентуючий фактор; 2) актуалізоване соціальне знання; 3) соціальна підсвідомість, що включає соціальний інстинкт і емоційну інтуїцію; 4) суб'єктно - творче виробництво інформаційно-емного продукту, в відповідності із суспільними потребами (просторово-часова «прив'язка» перших трьох); 5) глобально - інформаційна культура, що включає відеоряд, інформаційну інфраструктуру й метаосвіту.

Зміст метаосвіти виходить за межі сучасної освіти й робить акцент, отже, не на науковій картині світу, а на філософсько-інформаційній картині життя. Синтез філософії й науки у виховно-освітньому процесі складає стрижень метаосвіти. Функції метаосвіти збігаються з функціями без-

перервної освіти, трансформуючи їх відповідно до вимог філософсько-інформаційної картини життя. З єдності змісту метаосвіти і її функцій випливає головне завдання метаосвіти: формування культури соціальної й індивідуальної самосвідомості (визначення суб'єктом своєї ролі і місця у суспільстві й природі - ідентифікація і самоідентифікація) на підставі поєднання традицій освіти з можливостями і універсаліями інформаційної культури.

Одержання цільного знання можливе лише в тому випадку, якщо за вихідну установку свідомості приймається теза про цілісність культури, про єдність гуманітарного й природничо-наукового знання. Ця єдність можлива лише на підставі взаємного впливу двох галузей знання. Тут не мається на увазі нинішній процес експансії природничо-наукових методів (і їхньої мови - математики) до сфери гуманітарних наук. Зв'язок природничо-наукового і гуманітарного знання глибше, а історія їхньої взаємодії триваліша, що чітко позначено новими приграничними дисциплінами (структуралізм, семіотика та ін.) Якщо цей зв'язок вважати процесом колективно-просторового (горизонтального) розвитку соціального часу суб'єкта, то синтез теоретичного (фундаментального) і масового (актуального) рівнів суспільної свідомості можна характеризувати як індивідуально-тимчасовий (вертикальний) розвиток. Точки їх перетину у виховно-освітньому процесі і є точки інформаційного відбору. Таке трактування підкреслює пластичність і стійкість процесу формування культури самосвідомості суб'єкта і дозволяє припустити потужний потенціал принципу відбору та можливості розширення його сфери дії. Розширення це багато геніальних умів людства вважають найбільш значною зміною сучасного світогляду.

Найважливішим у ряду подібних змін М.П.Медведев вважає перехід від детерміністської до ймовірнісної моделі світу. Суперечка про те «чи грає Бог у кості» не може знайти вирішення навіть у дискусії Ейнштейна і Бора. Однак хід науково-філософської думки довів, що ігрова концепція більш адекватна часу. Приміром, в основу філософії Уайтхеда закладений принцип процесу - «становлення дійсного існування». Процес розгортається в імовірнісній природі буття, яке «є найширша сфера можливості, а дійсність - галузь реалізованих можливостей» [4]. Оригінальну теорію соціального переходу розробляє ставропольський філософ М.П.Медведев. Він виділяє перехідний стан і перехідний процес, розгортаючи їх у світлі ідей синергетики [5]. Природно, що інформаційний відбір у цьому переході від можливості до дійсності, вибір альтернативних моделей поведінки і діяльності на підставі наявної в суб'єкта інформації, є необхідною умовою ідентичності.

Однак інформаційна культура пропонує формулу нової ідентичності: вона пропонує всім такі правила життя, які прийнятні для кожного. Вони стають істиною віртуального буття. Звичайно, істинність віртуального буття - це умовне поняття, що не збігається з розумінням істини як відображення в свідомості людини властивостей об'єктивної реальності. Якості віртуального буття

повинні відповідати рішенням фундаментального завдання ефективної соціальної взаємодії людей. Тільки в цьому випадку віртуальне буття знаходить реальність і разом з тим отримує в соціальній самосвідомості статус істинного буття. Очевидно, що ця адекватність зовсім іншого, уявного, подумки можливого типу. Інакше кажучи, інформаційна культура роздвоює зміст ідентичності на глобально-інформаційне, віртуальне буття, з одного боку, і на цивілізаційно-інформаційне (реальне матеріальне і духовне) - з іншого.

Виникає нове розуміння умов правильності масової поведінки: визначити своє місце і роль у сучасному роздвоєному інформаційному суспільстві. Виникає реальність особливого роду - цивілізаційна реальність, яка на основі синтезу матеріальної, духовної та віртуальної реальності відкриває людині знання підстав дійсності життя. У цих умовах завдання освітньо-виховного процесу полягає не в тому, щоб знайти кінцеву, найостаннішу істину і оголосити її абсолютною, примусовою для всіх, а в тому, щоб дати адекватну розшифровку складових інформаційної культури, забезпечити отримання зацікавленим споживачем необхідної йому і суспільству інформації про цивілізаційну реальність. Визнання наявності цивілізаційної реальності переводить проблему метаосвіти з теоретичної та філософської площини в практичну культурологічну площину.

Культурологічний підхід, не виходячи за межі феноменальної цивілізаційної реальності, дає реальні орієнтири особистості в ситуації інформаційного суспільства та цивілізаційного співтовариства. Ці орієнтири виробляються метаосвітою на підставі картини життя в суб'єкт-об'єктному феноменальному світі. Головними орієнтирами особистості, які покликана виробити метаосвіта, Л. В. Скворцов називає: а) проблему самоідентифікації, б) алгебру моральних відносин, в) віртуальне буття і випереджальну інформацію [7].

Ключовий орієнтир - це відповідь на питання «хто я?» з точки зору ставлення гармонії феноменального світу. Кожна людина в житті обирає свій шлях. Цей вибір, якщо він зроблений вільно, залежить від самовизначення, а відповідно і розуміння головної мети життя. Фундаментальна проблема інформаційного суспільства - виникнення в масових масштабах спрощених форм самоідентифікації, що ведуть до «спрощення» особистості, ерозії її духовного виміру. Разом з тим відбувається і ерозія індивідуальності. Масова свідомість схильна до масових переваг, до перенесення якостей предметів, якими володіє людина, на саму людину. Традиційні форми самоідентифікації містять у собі важливий вимір: прагнення до самовдосконалення. Воно становить основу духовної самоідентифікації, унікальності людини, її самості. Адекватність самоідентифікації стає стратегією життя і складає серйозну гуманітарну проблему. Якщо людина не може знайти шлях, що веде до гармонії з самим собою, то не може бути гармонії і з іншими. Тут зароджується витік масової деструктивності. Метаосвіта дозволяє нейтралізувати прояви масової деструктивності.

Завдання метаосвіти полягає в аналізі умов рівноваги між реалізацією свободи та дотриманням загальних правил життя. Мова йде про нову моральну культуру, яка спирається на дві підстави: емоційну інтуїцію і алгебру моральних відносин [7].

Емоційна інтуїція - це сформована здатність людини сприймати всякий учинок, всяку дію через призму загальності. Це перетворена форма категоричного імперативу. Це реальна сполучна ланка індивідуального і соціального. Якщо вона знаходиться в людині як його моральна природа, то діє завжди, незалежно від ситуації.

Емоційну інтуїцію можна розглядати і як реальну передумову сприйняття алгебри моральних і правових відносин. Арифметика моральних відносин виникає під впливом конкретних соціальних реалій - вимог даного роду, даної громади, даного класу, держави. Вона властива і злочинним співтовариствам, бо і там, і там діє подвійний моральний стандарт щодо «своїх» і щодо «чужих». Формула морального задоволення тут виражена в двох поняттях: злочин і покарання. І моральний, і кримінальний злочинець підпадає під цю формулу. В основі алгебри моральних відносин лежить принцип рекомпенсації: необхідно виправити шкоду, якої було завдано. Коли вводиться фактор компенсації, інформація про неї надає більш помітного впливу на пропозиції про величину покарання, ніж об'єктивна величина збитку.

Одне з фундаментальних завдань метаосвіти - научіння адекватній поведінці через використання механізмів віртуального буття. Цій меті надається настільки велике значення, що Л. В. Скворцов вважає її одним з ключових чинників зміни катастрофічних тенденцій еволюції всієї сучасної цивілізації. Її головний зміст - підпорядкування найближчих інтересів вимогам, які впливають із розгляду альтернатив віртуального буття. Актуальність цього завдання педагоги відчувають щоденно, коли мова йде про визначення молоддю сенсу життя, перспектив свого існування, вибір життєвого шляху, типів поведінки. Все це робиться поки що на рівні буденної свідомості і соціальної підсвідомості, без використання інформаційних систем, банків знань, у яких можуть накопичуватися відомості про віртуальні (подумки можливі) форми буття. Крім того, інформаційна культура вводить форми інтелектуальної аргументації, певні межі поведінки і діяльності суб'єктів. Знання можливостей, меж, окреслених цими межами, є невід'ємною умовою сучасного існування людини і суспільства.

Таким чином, соціальна філософія називає головними культурно-інформаційними орієнтирами метаосвіти: проблему самоідентифікації, алгебру моральних відносин, віртуальне буття і випереджальну інформацію. Однак цим не вичерпуються всі аспекти проблеми метаосвіти. Змістовні аспекти (соціально-філософський, науковий і культурологічний) доповнюються прикладним, функціональним аспектом метаосвіти.

Глобально-інформаційна культура, як глобальна база знань і суб'єктно-інформаційна культура, як уміння цілеспрямовано використовувати ці зна-

ння, покликані через метаосвіту формувати культуру самосвідомості історичного суб'єкта, будь то особистість, соціальна група будь-якого рівня або людство в цілому. Інакше кажучи, ключова функція метаосвіти полягає в тому, щоб зробити інформаційну трансформацію свідомості носіїв культури в бік цільного знання, яке пояснює істину буття.

Культура самосвідомості визначається в сучасній філософії як духовна самоорганізація особистості на підставі загальнолюдських цінностей. Концепція культури самосвідомості, висунута на початку 80-х років видатним російським філософом Л. В. Скворцовим, стала одним із тих небагатьох вкладів радянської філософії в скарбницю світової філософської думки, які визнані на міжнародному філософському рівні в якості перспективних ідей [8]. Коротка формула істини буття людини - це збіг у створеному ним витворі, його діяльності індивідуального з універсальним, прояв у конкретно-історичному вічного. Ця істина утворює той внутрішній духовний світ людини, який не вичерпується ерудицією, засвоєнням наукових знань про зовнішній світ, хоч яким широким він є. Істина є передумовою культури самосвідомості, яка лежить в основі його вчинків.

Подальша розробка цієї концепції привела її автора до висновку, що поряд з самосвідомістю в суспільній свідомості існує соціальна підсвідомість як ментальна система, детермінуюча відтворення умов існування. На ньому й тримається локальна традиція. Вона визначається складеною циклічністю життя людини. Соціальна підсвідомість задає межі будь-якої модернізації. Радикальна модернізація, яка не враховує особливостей цивілізаційного розвитку, нерідко приводить до зламу локальних циклів відтворення умов життя, до духовних помилок.

Духовна помилка - це не економічний чи політичний прорахунок, не слабкість у знанні математики або риторики. Це - помилка цивілізаційна, що виникає як наслідок ігнорування історичної традиції, нерозуміння того зв'язку, який існує між історичним минулим, сьогоденням і майбутнім даної цивілізації.

Українському інтелекту властиві два види духовних помилок:

1) помилка «критичного розуму» - прагнення негайно усунути в житті суспільства все, що здається невідповідним вимогам чистого розуму; для критичного розуму характерні безкомпромісність і моральна нещадність; критичний розум набуває рис архетипу перебудови в українській самосвідомості; так звані «реформи» 90-х років, в яких проявилися тенденції поєднання устремління номенклатури з дисидентством, визначили неминучість розпаду системи державного управління, політику обвальної приватизації, радикальної лібералізації цін і різкої соціальної диференціації, що призвело до глибокої соціально-економічної катастрофи України;

2) другий вид духовної помилки в Україні може бути охарактеризований як пророча парадигма; в релігійній свідомості пророча парадигма вважається наслідком одкровення; український інте-

лектуалізм бачить у парадигмі пророчого мислення три основні ланки: джерело абсолютної істини (західний інтелектуальний авторитет), посередник - пророк, який узнав істину (український інтелектуал, залучений до абсолютного знання), народ, спраглий дізнатися істину (профанна маса, якій недоступне першоджерело абсолютного знання).

Сумарним наслідком духовних помилок в Україні стає її відтворення як «порожнього» цивілізаційного простору. Презирливе ставлення до власної країни, періодична зміна стратегічних орієнтацій - ці позиції інтелектуальних еліт України сприймаються на Заході прихильно.

На рівні масової свідомості відсутність культури самосвідомості проявляється як сурогат духовності: утопічна свідомість і культура трансю. На ділі утопічні міражі служать віртуальними альтернативами: або масовою втіхою (відкриваються перспективи прогресу), або масовим залякуванням (апокаліптичні картини майбутнього). Криза утопічної свідомості створює сприятливий ґрунт для народження іншого сурогату духовності - культури трансю, заснованого на абсолютизації сьогодення, як стану тут і тепер. Це - прийняття індивідами свого особистого буття в якості альфи і омеги життя. Істина життя сприймається як культура трансю, як стан, який не потребує ні логічних, ні емпіричних, ні догматичних обґрунтувань. Освоєння такої істини вимагає особливих наставників: гуру, дискжокеїв або наркоділків.

Духовні помилки ідеологічного рівня суспільної свідомості, як і сурогати духовності в масовій свідомості, можуть бути подолані на підставі специфічної методології цілісного знання. На думку Л. В. Скворцова, цілісне знання включає в себе знання символів. Можна виділити три складові цілісного знання. По-перше, це - символ духу народу, що забезпечує здорове суспільство, позитивна взаємодія її громадян; цілісне знання виявляє ті умови, при яких відбувається поєднання різних видів абсолютного в ціле, що утворює гармонію. По-друге, це символи такої взаємодії людини і природи, при якому забезпечується збереження феноменальної реальності, природних умов власного існування людини, рівноважної ресурсної та енергетичної взаємодії. По-третє, це символи цілісного бачення людиною самої себе, як історично сформованого суперечливого поєднання матеріального і духовного начал: обидва істинні, хоча і діють у протилежних напрямках [9].

Необхідність цілісного знання визначається вимогою духовного здоров'я народу. Цивілізаційна безпека країни вимагає захисту не тільки від бандитів і терористів, але і від бацил бездуховності, від духовних помилок і сурогатів духовності.

Під впливом деструктивних процесів у суспільстві змінюється природа інформаційної інфраструктури - це одного елемента інформкультури, існуючого поряд з відеорядом і метаосвітою. Ця інфраструктура перестає постачати потрібне знання в потрібний час і в потрібному місці. Вона створює рух суспільної свідомості в сфері інформаційних сенсацій і чудес.

Населення перетворюється на інформаційних

наркоманів, спраглих до споживання сенсаційної інформації. Інформаційна наркоманія породжує тяжіння до інформаційного дива. З інформаційної точки зору перебудова і «реформи» в нашій країні опинилися за своїми наслідками ідентичними грандіозному сеансу магічного дійства, яке створювало масову ілюзію казкового стрибка в нове щасливе життя. Інформаційна інфраструктура показала свої величезні можливості по маніпуляції свідомістю.

У цих умовах єдиним джерелом одержання цільного знання в сучасній картині життя є метаосвіта. Вона надає всій інформаційній культурі, включаючи відеоряд і інформаційну інфраструктуру, необхідну стабільність, забезпечує зв'язок часів, створює передумови цивілізаційної та особистісної ідентичності, застерігає від духовних по-

милок і сурогатів духовності, стверджує істину як основу нормального стану суспільної свідомості.

Висновки. У даній статті ми спробували розкрити лише чотири аспекти цієї проблеми:

1) філософський - перехід від картини світу до картини життя, від соціального знання до соціальної самосвідомості суб'єкта,

2) культурологічний;

3) формування на підставі їх синтезу культури самосвідомості. У них полягає головний сенс філософії метаосвіти.

Синтезуючи їх, слід виробити четвертий - педагогічний, який об'єднує всі попередні підходи до проблеми метаосвіти. Тут своє слово повинні сказати теоретики і практики сучасної освіти: дошкільного, шкільного і сімейного виховання, вузівської та післядипломної, безперервної освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Скворцов Л.В. Информационная культура и проблема метаобразования / Л. В. Скворцов // Культурология. Дайджест. – № 3(11) М.: ИНИОН РАН, 1999, - С. 200 – 239.
2. Шаповалов В. А. Метаобразование как философская и образовательная проблема [Электронный ресурс] / В. А. Шаповалов. – 2001. – Режим доступа: http://www.i-u.ru/biblio/archive/shapovalova_metaobrasovanie/08.aspx
3. Рейман Л.В. Информационное общество и роль телекоммуникаций в его становлении / Л. В. Рейман // Вопросы философии, 2005. - №3. – С. 65 – 76.
4. Уайтхед А.Н. Избранные работы по философии. [Электронный ресурс] / А. Н. Уайтхед – М.: Прогресс, 1990 – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/475024/>
5. Медведев Н.П. Социальный переход в свете идей синергетики / Н. П. Медведев // Российская цивилизация на Северном Кавказе: к постановке проблемы. – Ставрополь, издательство СГУ – 2001. – 264 с.
6. Дриккер А.С. Эволюция культуры: информационный отбор. / А. С. Дриккер. // – СПб.: Академический Проект, 2000 – 356 с.
7. Скворцов Л.В. Информационная культура и цельное знание. / Л. В. Скворцов // – М.: ИНИОН РАН, 2001 – 256 с.
8. Скворцов Л.В. Субъект истории и социальное самосознание. – М.: Политиздат, 1983; Он же. Культура самосознания: человек в поисках истины своего бытия. – М.: Политиздат, 1989; Он же. Культура самосознания как философская проблема // Человек: образ и сущность. – М.: ИНИОН АН СССР, 1990; Он же. Информационная культура и цельное знание. Избранные труды – М.: ИНИОН РАН, 2001 и др.
9. Скворцов Л. В. Россия: проблема духовности и информационная культура / Л. В. Скворцов // Культурология. Дайджест / РАН ИНИОН – М., 2000, №2 (14) – С.246 – 258.